

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԼԻՆԵ ԴԻԼԲԱՐՅԱՆ

ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՑՈՒ «ԳԻՔ ՊԱՀՈՑԻ» ԳՐԱԲԱՐ ԲՆԱԳՐԻ ՆՈՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԴՐԱՆՑ ԿԵՆՍՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Բանալի բառեր – Բարսեղ Կեսարացի, «Գիրք պահոց» ճառերի ժողովածու, բառային նորակազմություն, իմաստային նորակազմություն, բառապատճենում, գրաբար թարգմանություն, եզրույթ, արդի հայերենի բառապաշար, հունաբանություն

Բարսեղ Կեսարացու, որն աշխարհում հայտնի է նաև Սուրբ Բարսեղ Մեծ անվամբ, «Գիրք պահոց» մեկնողական ճառերի ժողովածուի գրաբար բնագիրը հայ միջնադարյան փիլիսոփայական-դավանաբանական մտքի հանրահայտ երկերից է, որի ազդեցությունը նկատելի է դեռևս Եզնիկ Կողբացու և Սովսես Խորենացու գործերում: Հետագա դարերի հայ հոգևոր գործիչները վերապատմել, զարգացրել ու նաև բանավեճեր են ծավալել Բարսեղ Կեսարացու գաղափարների և սկզբունքների վերաբերյալ: «Գիրք պահոցի» քննական բնագիրը կազմող և հետազոտող Կ. Մուրադյանը մանրակրկիտ աղբյուրագիտական-համեմատական վերլուծություններից հետո եզրակացնում է, որ դրա հայերեն թարգմանության հետքերը առկա են V-XIII դարերի հայոց ինքնուրույն գրականության մի շարք երկերի բնագրերում¹:

Կապաղովկյան սուրբ հայրերի հոչակավոր եռյակի այս գաղափարախոսն անդրադարձել է քրիստոնեական վարդապետության անկյունաքարային խնդիրներին՝ Աստուծո՝ Փրկչի ծննդյանը, Սուրբ երրորդությանը, Մկրտությանը, Հին և Նոր կտակարանների մեկնությանը, սողմոսներին, մարդկային մեղքերին ու առաքինություններին, պահեցողության և ինքնախորասուզումի անհրաժեշտությանը: Բարսեղ Կեսարացու ճառերի վերնագրերն իսկ խորհրդանշական են՝ «Քակեցից զիմ շտեմարանս», «Հայեաց ի քեզ», «Ի սկզբանէ էր Բանն», «Թէ չէ պատճառ չարեաց Աստուած», «Տեսութիւն Բարսղի եւ Գրիգորի զհաւատոյ», «Յաղագս գոհութեան», «Յաղագս ողորմածութեան եւ աղաթից» և այլք: Այս երևույթներին նվիրված 33 ճառերն ամփոփվել են պայմանականորեն «Գիրք պահոց» կոչվող ժողովածուում (խորագիրը ծագել է ըստ ընդունված ավանդույթի՝ առաջին ճառի անվանումից՝ «Յաղագս պահոց»)²:

¹ Հմմտ. Ս. Բարսեղ Կեսարացի, Գիրք պահոց, աշխատասիրությամբ Կիմ Մուրադյանի, Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 12:

² Ավելի մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 7-10:

«Գիրք պահոցի» հայերեն թարգմանությունը հին հունարենից ըստ ամենայնի կատարվել է մաս առ մաս, որոշ ճառեր թարգմանվել են գրերի գյուտից և Աստվածաշնչի թարգմանությունից քիչ ժամանակ անց, ժողովածուն ամբողջացել է VI-VII դարերում: Տողերիս հեղինակը քննության է առնում «Գիրք պահոցի» գրաբար թարգմանության նորակազմ կամ նորաբան բառերը՝ բացահայտելով այդ միավորների հետագա կիրառությունները արդի հայերենում: Հայոց թարգմանական գրականության բառապաշարը էապես հարստացրեց ոչ միայն դասական գրաբարը, այլև հզոր ժառանգություն դարձավ արդի հայերենի բառապաշարի ոճական, գործառական տարբեր շերտերի համար՝ գրական-բանաստեղծական, գիտական, բանավիճային, հրապարակախոսական:

Նորակազմություն կամ նոր բառ, նորաբանություն բառագիտության մեջ համարում են բառապաշարի այն միավորները, որոնք ստեղծվում են որևէ հեղինակի կամ նրա թարգմանչի կողմից՝ արտահայտելու համար նոր առարկաներ, երևույթներ և հասկացություններ, կամ հին, արդեն ծանոթ իրակությունները նորովի բնութագրելու համար: Նոր բառերը ստեղծվում են լեզվում արդեն գործող արմատների, ածանցների տարբեր զուգակցումներով կամ դրանց վերաիմաստավորմամբ: Այսպիսի բառերը ժամանակի ընթացքում կա՛մ համընդհանուր գործածություն են ձեռք բերում՝ ամրակայվելով գրական լեզվի բառարաններում, կա՛մ մնում են իբրև նորագյուտ դիպվածային միավորներ՝ վկայված միայն առանձին հեղինակի կամ ստեղծագործության լեզվում¹:

Բարսեղ Կեսարացու «Գիրք պահոց» ժողովածուի գրաբար բնագիրը, շնորհիվ հեղինակի և թարգմանիչների տաղանդի ու վարպետության, հարուստ է բազմաթիվ նորաբանություններով: Ճառերի բովանդակությունը պատճառ է դարձել տարբեր բառակերտումների, քանի որ «Գիրք պահոց»-ի ճառերը, բացի մեկնողականից, ունեցել են նաև քարոզչական, բարոյախրատական, ինչպես նաև զուտ ուսուցողական նպատակներ (այսպես՝ XIX ճառը կոչվում է «Հարցմունք եւ պատասխանիք», որտեղ քրիստոնեական տարբեր ուղղությունների ըմբռնումներն են պարզաբանվում և բացատրվում): Նպատակների այս բազմազանությունը թարգմանիչներին մղել է նորակազմություններ ստեղծելուն և՛ հունարենից ուղղակի բառապատճենումների միջոցով, և՛ հայկական արմատների ու ածանցների նոր համադրումներով և իմաստափոխությամբ:

Ուսումնասիրելով Բարսեղ Կեսարացու երկի նորակազմությունները՝ դրանք խմբավորել ենք ավանդական սկզբունքով.

ա) Մխիթարյան հայեր Գ. Ավետիքյանի, Խ. Մյուրմեյանի և Մ. Ավգերյանի «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի»-ում (այսուհետև՝ ՆՀԲ) և Լ. Հով-

¹ Հմմտ. Մարգարյան Ա. Ս., Ժամանակակից հայոց լեզու, բառագիտություն, Երևան, 1993, էջ 209-213:

հաննիայանի «Գրաբարի բառարան. ՆՀԲ-ում չվկայված բառեր»¹ աշխատանքում չընդգրկված նոր բառեր,

բ) վերոհիշյալ բառարաններում վկայված նոր բառեր, որոնց համար որպես սկզբնաղբյուր նշված է Բարսեղ Կեսարացու «Գիրք պահոցը»:

Մեր հետազոտության ընթացքում գտել ենք բառարաններում չվկայված 82 նորագյուտ բառ, իսկ 152 բառ ՆՀԲ-ում բերված են միայն «Գիրք պահոցի» հղմամբ, այն է՝ դրանց հեղինակները Բարսեղ Կեսարացու այս ճառընտիրի թարգմանիչներն են:

Նորահայտ բառերի շարքում առանձնացրել ենք նաև այնպիսի միավորներ, որոնք թեև կան ՆՀԲ-ում կամ Լ. Հովհաննիայանի բառարանում, սակայն «Գիրք պահոց» երկի թարգմանության մեջ կիրառվել են նոր նշանակություններով: Մրանք այն բառերն են, որոնք հայերենում ունեցած հանրահայտ իմաստից բացի՝ նոր բովանդակությամբ են կիրառվել, թարգմանիչները դրանց հաղորդել են այլ նշանակություն՝ հիմնականում հունարեն բնագրի ազդեցությամբ: «Գիրք պահոցի» տարբեր ճառերից առանձնացնենք վերաիմաստավորում ստացած մի քանի հետաքրքիր օրինակներ ՆՀԲ-ի և արդի հայերենի բացատրական բառարանների գուգադրահամեմատությամբ՝ *այլազգաբար* (էջ 289), *արարչակից* (էջ 447), *դժուարահաճոյ լինել* (էջ 446), *ծաղկաներկ* (էջ 155), *նախախնամական* (էջ 316): Քննարկենք այս բառերը՝ նշելով դրանց նոր իմաստները և պատմական զարգացումը ժամանակակից արևելահայերենում:

Այլազգաբար (էջ 289) բառը ՆՀԲ-ում վկայված է «Ըստ յն. ոճոյ, իբր այլուստ. ապա թէ ոչ. ἄλλος»² իմաստով: Բարսեղ Կեսարացու գրքում այս բառի կիրառությանն ենք հանդիպել հետևյալ պարբերության մեջ. «Ոչ հրով, այլ ջրով զոհսն ողջակիզեաց: Զի *այլազգաբար* հրոյ բնութիւն ընդ ջրոյ կոուի»: Ստ. Մալխասյանցի «Հայերէն բացատրական բառարանում» այս բառը կա, ընդ որում առաջին իմաստը բացատրվում է նույն կերպ՝ «տարբեր կերպով, այլազգ», իսկ երկրորդ իմաստն արդեն առնչվում է «ազգ» բառի իմաստափոխությանը, այն կորցնում էր գրաբարյան «տեսակ» իմաստը՝ դառնալով «ժողովուրդ» բառի հոմանիշը, ուստի «այլազգաբար» բառի համար տրվում է երկրորդ իմաստը՝ «իբրև այլազգի»³: Էդ Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» բառի նշված ձևն այլևս չկա, ունենք միայն՝ *այլազգ* կամ *այլազգի*՝ հետևյալ երեք նշանակություններով. 1. «ուրիշ տեսակ, ուրիշ կերպ», 2. «օտարազգի», 3. «այլադավան, հատկապես՝ մահմեդական»⁴:

Արարչակից (էջ 447) բառը Բարսեղ Կեսարացու երկում արտահայտում է

¹ <http://nayiri.com/imagedDictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=67>:

² http://nayiri.com/imagedDictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=26&dt=HY_HY&pageNumber=107:

³ Մալխասեանց Ս., Հայերէն բացատրական բառարան, Երևան, հ. 1, 1944, էջ 99:

⁴ Աղայան Էդ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, հ. 1, 1976, էջ 56:

«ի միասին ստեղծեալ, հաստեալ» նոր նշանակությունը, այն կիրառվել է հետևյալ նախադասության մեջ. «Մարմնականքն ոչ ունէին իւրեանց չար գոք *արարչակից*»: Արդի հայերենում բառն այս իմաստով պահպանվել է. Ստ. Մալխասյանցի բառարանում, ունի «կրոնական» նշումը՝ «միասին ստեղծող, արարչութեան մասնակից» բացատրությամբ¹: Էդ Աղայանի բառարանում այն վկայված չէ, թեև իմաստն ու կազմությունը ըմբռնելի են նաև արդի արևելահայերենի օրինաչափություններով:

Ղժուարահաճոյ լինել (Էջ 446) հարադիր կառույցը «Գիրք պահոց»-ում վերաիմաստավորվել է՝ կիրառվելով «ղժկամիլ» իմաստով. «Դադարեա՛ այսուհետեւ *ղժուարահաճոյ լինել* ընդ աստուածային տնաւրենութիւնն»: Ստ. Մալխասյանցի բառարանում *ղժկարահաճոյ լինել* հարադրության այս իմաստը պահպանվել է՝ «ղժկամ, անբավական լինել» նշումով²: Էդ. Աղայանի բառարանում *ղժկարահաճո* բառը բերվում է երկու նշումով՝ Բարսեղ Կեսարացու թարգմանչի կիրառած իմաստը համարվում է գործուն՝ «ղժկարությանը համաձայնող, ղժկամ», իսկ գրաբարյան առաջին իմաստը տրվում է հնացած նշումով՝ «անհաճո, տհաճ»³:

Ծաղկաներկ (Էջ 155) բառի դեպքում ունենք խոսքիմասային փոխանցում՝ գրաբարում այն ածական էր «ծաղկօք ներկեալ» նշանակությամբ, իսկ մեր բնագրում այն գոյական է՝ «ներկարար կամ ներկիչ ի պէսպէս գոյնս ծաղկանց» իմաստով: Այսպես՝ «Ժողովել *զծաղկաներկ* սեւ զոսկեգործս»: Ստ. Մալխասյանցի բառարանում *ծաղկաներկ* բառի գրաբարյան այս երկու նշանակություններն էլ բերված են⁴:

Նախախնամական (Էջ 316) բառն ունի «նախախնամօղն» բայանվանական իմաստը. «Տեսի ի նմա միանգամայն յաղագս եկեղեցոյ *նախախնամականս* զքո մտացոյ»: Ածականակերտ-*ական* ածանցը ենթակայական դերբայի իմաստով է կիրառվել: Ստ. Մալխասյանցի բառարանում վկայված է բառի ածականական իմաստը, կից բերվում է *նախախնամային* ձևը՝ «նախախնամողին և նախախնամութեան յատուկ» նշանակությամբ⁵: Էդ. Աղայանի բառարանում ևս արտացոլված է ածականական իմաստը՝ «նախախնամության հատուկ, նախախնամության սահմանած, տված, պարզևած»⁶:

Այսպիսով՝ «Գիրք պահոց» երկի թարգմանիչները ոչ միայն կազմել են նոր բառեր, այլև եղած, ինչպես նաև բառարանագիրների ամրագրած բառերը կիրառել են նոր նշանակություններով, իմաստափոխել դրանք՝ ստեղծելով բառերի բովանդակային նոր կիրառությունների օրինակներ, որոնք

¹ Մալխասեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 277:

² Նույն տեղում, էջ 514:

³ Աղայան Էդ., նշվ. աշխ., էջ 294:

⁴ Մալխասեանց Ս., նշվ. աշխ., հ. 2, Երևան, 1944, էջ 322:

⁵ Մալխասեանց Ս., նշվ. աշխ., հ. 3, Երևան, 1944, էջ 428:

⁶ Աղայան Էդ., նշվ. աշխ., հ. 2, Երևան, 1976, էջ 1046:

աշխարհաբարում գործածական էին, բայց արդի արևելահայերենում արդեն մասամբ դուրս են մղվում՝ դառնալով հնաբանություն:

«Գիրք պահոցի» գլխավոր բառային հարստությունը ՆՀԲ-ում և Լ. Հովհաննիսյանի բառարանում չվկայված նորակազմություններն են. մեր հաշվարկով դրանք 81-ն են: Բարսեղ Կեսարացու երկի թարգմանիչները ստեղծել են բազմաթիվ նոր բառեր՝ երբեմն ելնելով հունարենի բառակազմական օրինաչափություններից, սակայն հիմնականում առաջնորդվել են գրաբարի բառակազմական ընդունված կաղապարներով: Նրա երկի գրաբարյան թարգմանության մեջ տեղ գտած նորագյուտ բառերը բնութագրենք՝ ըստ բառակազմական առանձնահատկությունների.

ա) **դիր** արմատով կազմված նոր հոդակապավոր բարդություններ՝ *դիրագիտ* (էջ 336), *դիրահանգ* (էջ 83), *դիրահար* (էջ 100), *դիրաձեռնարկելի* (էջ 427), *դիրապատելի* (էջ 122),

բ) **-եալ**-ով անցյալ դերբայի նորակազմ ձևեր՝ *անամալթացեալ* (էջ 154), *անծանալթացեալ* (էջ 148), *անձնացեալ* (էջ 298), *բարեկրեալ* (էջ 221), *դժոխքնկեալ* (էջ 376), *զուգարանեալ* (էջ 207), *թերատեսեալ* (էջ 335), *լծակքուեալ* (էջ 245), *կաճառեալ* (էջ 272), *ճարտարամտեալ* (էջ 284), *մարդացեալ* (էջ 288), *չարամերձեալ* (էջ 282), *ստաբանեալ* (էջ 247), *վայրաձգեալ* (էջ 215)...

գ) **-ութիւն** վերջածանցով կազմված վերացական, հաճախ եզրույթի արժեք ունեցող վերացական գոյականներ՝ *առնախաւսութիւն* (էջ 272), *բաղակցութիւն* (էջ 257), *բացածանալութիւն* (էջ 119), *դիմակացութիւն* (էջ 187), *ընդդիմախոյութիւն* (էջ 122), *հինեկիզութիւն* (էջ 86), *մեծատեսութիւն* (էջ 223), *նախակազմութիւն* (էջ 362), *նախապահպանութիւն* (էջ 97), *նախհաստութիւն* (էջ 255), *վերախնամութիւն* (էջ 204), *փոփոխատրութիւն* (էջ 68),

դ) **-բար, -պէս** ածանցներով ձևի մակբայներ՝ *անկատարաբար* (էջ 217), *անհաւանապէս* (էջ 148), *հարցաքննաբար* (էջ 302), *տարակուսաբար* (էջ 226),

ե) **-գոյն** մասնիկով կազմված գերադրական, երբեմն նաև բաղդատական աստիճանի ածականներ՝ *անաշխատասիրագոյն* (էջ 81), *զեղխագոյն* (էջ 90), *յուրվագոյն* (էջ 128),

զ) նորակազմ բայեր՝ *բռնագրաւսել* (էջ 226), *կրճոտանալ* (էջ 455), *հոգազատել* (էջ 171), *հրապարակայայտել* (էջ 199), *յարահոսել* (էջ 143),

է) **-ելի/-ալի** մասնիկներով կազմված նոր բայածականներ՝ *անըստշարելի* (էջ 325), *անյաւժարելի* (էջ 236), *նահատակելի* (էջ 416),

ը) տարբեր արմատների և ածանցների զուգակցմամբ ստեղծված ածանցավոր, բարդ և բարդաձանցավոր բառեր՝ *անխառնափնդոր* (էջ 439), *անձնամիտարական* (էջ 434), *ակնճիող* (էջ 105), *առստացուած* (էջ 256), *առուած* (էջ 270), *աւետարանաբեր* (էջ 85), *բաղատեսիլ* (էջ 82), *եալթնաւոր* (էջ 318), *ընդդիմարտ* (էջ 352), *ժանդացուցիչ* (էջ 197), *ծառայարան* (էջ 62), *հազարակառք* (էջ 220), *յառաջելլափարթամ* (էջ 232), *յարմարալեզու* (էջ 253), *սառնամանուտ* (էջ 396), *վարածուն* (էջ 122), *քաջընտիր* (էջ 244) և այլն: Ինչպէս նկատելի է, այս բառերից շատերը դարձել են համագործածական ընդհանուր հայկական

բառեր, որոնք իրենց կայուն տեղն ունեն արդի հայերենի բացատրական բառարաններում, գործիական՝ *անկատարաբար, ավետաբեր, դիմակացություն, դյուրաձենարկելի, դյուրահանգ, ընդդիմամարտ, հարմարալեզու, նախատեսություն, քաջընտիր, նախապահպանություն, վերախնամություն* և այլն:

Այս նորագյուտ բառերի որոշ մասը կազմվել է հունարեն բնագրի համապատասխան միավորների պարզ պատճենմամբ, բայց թարգմանիչների համար վճռորոշ է եղել բառի ընդհանուր իմաստը հայ ընթերցողի համար հնարավորինս ամբողջական և պատկերավոր արտահայտելը: Ինչպես օրինակ՝ *ականճափող* (էջ 105) նորաբանությունն անձանոթ է Նոր հայկազյանի բառարանագիրներին, բայց *ականջափող* կազմախոսական եզրույթը վկայված է Ստ. Մալխասյանցի, ինչպես նաև Էդ. Աղայանի, բացատրական բառարաններում: Էդ. Աղայանը բառը նշում է «տե՛ս ականջացնցող» հղումով, բառիմաստի բացատրությունը նույնն է, ինչ Ստ. Մալխասյանցի մոտ՝ «ականջի լսողության խողովակ, որն արտաքին ականջից գնում է դեպի ականջի միջին մասը»¹: Կ. Մուրադյանն այս բառի հետ կապված ընդարձակ ծանոթագրության մեջ նշում է, որ այն առաջացել է հունարեն σκολωνσοληνων արտահայտության թարգմանության հիմքի վրա, համատեքստում ըմպանակի նկարագրությանն է վերաբերում, նշանակում է ոլորապտույտ անցք²: Կամ ունենք *հրապարակայայտել* (էջ 199) բառը, որը վկայված չէ գրաբարի բառարաններում, բայց ՆՀԲ-ում ունենք այս նորակազմ բայի արմատը՝ *հրապարակայայտ*, որից ծագել է նոր բայը՝ հունարեն δημοσιεοσι բառի համաբանությամբ: Ինչպես ընդգծում է Կ. Մուրադյանը՝ ՆՀԲ-ում *հրապարակայայտ* բառի համար բերված են չորս օրինակ, որոնցից երկուսը «Գիրք պահոց»-ից են³:

Ավանդաբար նորակազմությունները հեղինակի կամ նրա թարգմանչի կողմից ածանցման և բառաբարդման շնորհիվ ստեղծված բաղադրություններ են: Եթե բառահարաբերական ձևայինների գործունակության աստիճանը որոշենք Բարսեղ Կեսարացու թարգմանության մեջ վկայված նորակազմ բառերում, ապա կարձանագրենք, որ նրա գրքի հայերեն թարգմանության նորագյուտ բառերի մեջ առավել հաճախադեպ են *-նլթիւն* ածանցով գոյականները, *-եսլ* մասնիկով կազմված անցյալ դերբայի ձևերը: Դրանց հետևում են *-գոյն*, *-ելի/-ալի*, *-բար*, *-պէս* մասնիկներով կազմված նոր բառերը: Ի տարբերություն շատ այլ գործերի, որտեղ նորակազմությունների առյուծի բաժինը գոյական և ածական անուններն են՝ «Գիրք պահոցում» կան նաև զգալի թվով նորաստեղծ բայեր: Բառաբարդման դեպքում մեծ կիրառություն ունի *դիւր* արմատը, որի օգնությամբ կազմվել են գրաբարի բառարաններում չվկայված բառեր:

«Գիրք պահոցում» առավել մեծ թիվ են կազմում այն նոր բառերը, որոնք թեև ամրագրվել են ՆՀԲ-ի բառարանագիրների կողմից, սակայն դրանց հա-

¹ Հմմտ. Մալխասեանց Ս., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 27, Աղայան Էդ., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 16:

² Ս. Բարսեղ Կեսարացի, Գիրք պահոց, էջ 470:

³ Նույն տեղում, էջ 476:

մար որպես միակ սկզբնաղբյուր նշվում է Բարսեղ Կեսարացու այս երկը: Մենք առանձնացրել ենք այդպիսի 150 նորակազմություն: Ներկայացնենք կենսունակ հետաքրքիր կադապարները՝ դասակարգելով ըստ խոսքիմասային պատկանելության:

Գոյական – անախտակցություն (էջ 355), անպնդակազմություն (էջ 332), ատենակից (էջ 425), արտասրակից (էջ 375), արտասուակից (էջ 193), բազմունակություն (էջ 136), բարեժամանություն (էջ 68), բարիորդություն (էջ 330), բռնակռիւ (էջ 139), գեղեցկաձեւություն (էջ 179), գինաման (էջ 106), գլխածանրություն (էջ 74), ընթերակից (էջ 197), ընչաժողով (էջ 149), թերապետություն (էջ 338), ինքնաբաւություն (էջ 77), լաւաբարոյություն (էջ 332), խուղակ (էջ 105), կարճատատություն (էջ 109), նշանաւորություն (էջ 222) շրջաբնակիչ (էջ 397), չարամանկություն (էջ 131), սեղանակազմ (էջ 68), սգասիրություն (էջ 356), ստեղծագրություն (էջ 161), վահանակցություն (էջ 402), վատախաւություն (էջ 200)....:

Սծական – ազահաձեռն (էջ 136), աղաւտաձայն (էջ 253), անաւթաբեր (էջ 152), անդադարագոյն (էջ 320), անթշնամանելի (էջ 182), անկատարելակից (էջ 282), անհնազանդելի (էջ 417), առասպելաբեր (էջ 260), արծաթասանձ (էջ 119), բազմահաբաւ (էջ 316), բազմանման (էջ 172), բազմատենչալի (էջ 84), բարենշանագոյն (էջ 54), գինեկեզ (էջ 378), դժոխաբուժելի (էջ 215), դժոխագգի (էջ 119), դժոխաձեռնարկելի (էջ 195), դժոխայոյս (էջ 98), դժոխապահ (էջ 145), դժոխատեսակ (էջ 119), դժուարաթուելի (էջ 257), դժուարախրատելի (էջ 336), դժուարատոփական (էջ 328), 351), դիրազայրացող (էջ 99), դիրակոչելի (էջ 187), դիրասարսելի (էջ 98), երանողական (էջ 329), երկակճղակ (էջ 251), գուարճագոյն (էջ 69), ժանտարկու (էջ 329), ծանրապատիւ (էջ 155), հանապազզագնաց (էջ 397), հաւասարական (էջ 407-408), հիւանդագործ (էջ 230), մաղձական (էջ 174), յոլովագութ (էջ 375), նախասպնջական (էջ 62), ներանուագ (էջ 204), ներչարչարելի (էջ 283), ողբաւեր (էջ 355), ոսկերեւեռ (էջ 152), ոսկետախտակ (էջ 120), չարասկիզբն (էջ 194), սովահեղձոյց (էջ 93), տրտմասեր (էջ 355), քաջապատրաստ (էջ 362):

Մակբայ – անզգամաբար (էջ 427), անտխրաբար (էջ 207), աւրագիշեր (էջ 333), իւրովաբար (էջ 269), միջագիշեր (էջ 334), նախասկզբնաբար (էջ 121), սովածաբար (էջ 333), ցուցականապէս (էջ 331), փոխարկաբար (էջ 270):

Բայ ա) անորոշ կամ աներևույթ – արտակերտել (էջ 380), բազմահոգանալ (էջ 117), բացատնարինել (էջ 113), թերագրել (էջ 163), նախադիպիլ (էջ 142), նահատակադրել (էջ 104), նգոտիլ (էջ 144), վերաձեռնել (էջ 213), վերա-շնչել (էջ 83), փոքրամտել (էջ 119), քաջաբերիլ (էջ 135), քաջալաւանալ (էջ 349):

բ) անցյալ դերբայ – դեռածեալ (էջ 210), վերջածնիցեալ (էջ 278),

գ) ենթակայական դերբայ – անարարող (էջ 101), վայրընկղմիչ (էջ 88):

Կան նաև երկու նորակազմ բայական հարադրություններ՝ *դժուարահաճոյ լինել* (էջ 446) և *երասանակազանց լինել* (էջ 283), որոնք իրենց յուրահատուկ կառուցվածքով և դարձվածային բովանդակությամբ մեծ պատկե-

րավորություն են հաղորդում Բարսեղ Կեսարացու երկի հայերեն թարգմանությանը:

Առանձնացրել ենք յոթ նորակազմություն, որոնք վկայված չեն ՆՀԲ-ում, սակայն հիշատակված են Լ. Հովհաննիսյանի բառարանում՝ *ագահաձեռն* (էջ 136), *բազմանման* (էջ 172), *գեղեցկաձեռություն* (էջ 179), *ժանտարկու* (էջ 329), *լուսաբարոյություն* (էջ 332), *ձեռնարուեստակ* (էջ 219), *վայրընկղմիչ* (էջ 88): Այս բառերի համար Լ. Հովհաննիսյանը որպես միակ սկզբնաղբյուր հիշատակում է Բարսեղ Կեսարացու «Գիրք պահոց»-ը: Բացահայտենք նորահայտ *ձեռնարուեստակ* (էջ 219) բառի իմաստային տեղաշարժերը, որի *ձեռնարուեստ* տարբերակն առկա է ՆՀԲ-ում: Այն ստեղծվել է հունարեն *χειροτεχνος*՝ «արհեստավոր, վարպետ» բառի թարգմանության շնորհիվ, այս ձևով գործածական է գրական հայերենի հետագա փուլերում, ամրագրված է Ստ. Մալխասյանցի և Էդ. Աղայանի բառարաններում: Ստ. Մալխասյանցը որպես առավել գործածական բերում է «ձեռարուեստ» հնչյունափոխված տարբերակը, իսկ Էդ. Աղայանի բառարանում *ձեռնարվեստ*-ը բերված է «տե՛ս ձեռնարհեստ» նշումով, այն միայն գոյական է՝ *ձեռքի արհեստ* իմաստով: Ստ. Մալխասյանցը առաջնային համարում է ածականի իմաստը՝ *ձեռքի արհեստաւոր, ձեռագէտ*¹, ՆՀԲ-ում ևս առաջնայինը ածականական իմաստն է, որին արդեն հաջորդում է գոյականականը: Բառի պատմական զարգացման ընթացքում առաջնային իմաստը ջնջվել է, արդի գրական հայերենի երկու ճյուղերում այն գոյական է:

Բարսեղ Կեսարացու երկի գրաբար բնագրում առկա նորակազմությունների մի մասը, ինչպես տեսնում ենք, ստեղծված է հունարենի հետևողությամբ, նման բաղադրությունների զգալի մասը կենսունակ եղավ՝ ամրակայվելով հայերենի բառապաշարում, սակայն ունենք նաև դիպվածային, երկարաշունչ, արհեստական կազմություններ՝ *անարտաճանապարհ* (էջ 136), *արտերևութանալ* (էջ 271), *անաւելաստացություն* (էջ 335), *երկրավաստակություն* (էջ 320), *ընդունայնակոխել* (էջ 269)... Վ. Առաքելյանի գնահատմամբ. «Որքան էլ մեր թարգմանիչները հմուտ լինեին հունարենի մարզում, այնուամենայնիվ կային այնպիսի հունարեն բառեր, որոնք դժվարիմաց էին և անթարգմանելի: Կային և այնպիսի բառեր, որոնց հասկացությունները դժվար էր հայերեն արտահայտել»²:

Գրաբարյան բառային հունաբանություններին մանրակրկիտ անդրադարձել է Գ. Մուրադյանը, որն արձանագրում է Բարսեղ Կեսարացու գործերի՝ «նախահունարան» շրջանի թարգմանություններ լինելու հանգամանքը, որի շնորհիվ, մեր համոզմամբ, դրանք հիմնականում զերծ են խրթին և օտարաբան կազմություններից, մոտ են ոսկե դարի գրաբարին: Վիեննայի Մխիթարյան հայրերը, կատարելով V դարի գրական լեզվի առաջին շրջա-

¹ Հմմտ. Մալխասեանց Ս., նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 164, Աղայան Էդ., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 936:

² Առաքելյան Վ., Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, Երևան, 1984, էջ 213:

նաբաժանումը 18 լեզվական առանձնահատկությունների հիման վրա՝ առանձնացրին «ոսկեդարյան» և «հետոսկեդարյան» գրաբարը, իսկ հետագայում հետոսկեդարյան լեզվից տարբերակեցին հունաբան թարգմանությունների ենթաշրջանը: Ն. Ակինյանի պատկերավոր բնորոշմամբ, դասական հայերենն ունեցավ երեք փուլ՝ «ոսկեդար», «արծաթի դար», «պղնձի դար»: Բարսեղ Կեսարացու երկերի գրաբար նախահունաբան թարգմանությունները պատկանում են «*արծաթի դար*»-ին, իսկ «պղնձի դարը» բուն հունաբան դպրոցի ժամանակաշրջանն էր¹:

Հին հունարենի և գրաբարի քաջագիտակ ուսումնասիրող Գ. Մուրադյանը գրում է. «Բառերի անսովոր կառուցվածքի շնորհիվ է, որ նորաձև, նույնիսկ տարօրինակ կազմության տպավորություն են ստեղծում գրեթե բոլոր նախածանցավոր հունաբանությունները և վերջածանցավորների մի մասը: Բարդ բառերի և վերջածանցավորների մեծ մասի դեպքում առավել մեծ է նոր հմաստի գործոնը, իսկ իմաստային պատճենումներում այն վճռորոշ է»²:

Բարսեղ Կեսարացու «Գիրք պահոցի» հայերեն բնագրից մեր առանձնացրած մի շարք նորակազմություններ Գ. Մուրադյանը համարում է հունաբան կառույցներ՝ բերելով դրանց հունական սկզբնաձևերը: Այդպիսիք են՝ *բաղակցություն* (էջ 257) – հուն. *συστημα, ηηιρակηηηηη* (էջ 187) – հուն. *εὐανάκλιτος*: Առաջին բառը նա համարում է նախածանցավոր բառի պատճենման օրինակ, իսկ երկրորդը՝ բարդ բառի: Բացի այս երկու բառերից, որոնք վկայված չեն գրաբարի բառարաններում, Գ. Մուրադյանը վերլուծության է ենթարկում նաև հունաբան այնպիսի կառույցներ, որոնք ընդգրկված են ՆՀԲ-ում, դրանք վկայված են թե՛ Բարսեղ Կեսարացու «Գիրք պահոց»-ում, թե՛ թարգմանական այլ գործերում, այսինքն՝ դրանք արդեն ընդհանուր կիրառություն ստացած հունաբան կազմություններ են: Բերենք նման բաղադրությունների հետաքրքիր օրինակներ՝ *ամենաբազում, անճառելի, անմերձենալի, առդնել, բաղդատումն, բազմապատիւն, բացակատարել, դիրարդարձ, ընդդիմակայ, կռուակից, համապատիւ, յաղթասիրել, յարրնդունելություն, նախաշայտ, ստեղծագրություն*: Այս բառերը առաջացել են VI-VII դա-րերում և հասել XXI դար՝ գործուն կիրառություն գտնելով արդի հայերենի տարբեր ոճերում՝ *ամենաբազում, անճառելի, անմերձենալի, ընդդիմակա, նախահայտ*: Նշյալ շարքից առանձնացնեք, մեր գնահատմամբ, բովանդակալից և դիպուկ *ստեղծագրություն* բառը, որն այժմ կիրառվում է գրողական վարպետության դասընթացների համար. այսպես՝ «Թումո ստեղծարար տեխնոլոգիաների» կենտրոնում «Ստեղծագրություն» անվամբ դասընթացներ են վարում: Եզրույթի բառիմաստը հստակեցվել է՝ տարբեր ժանրերի գրական աշխատանքներ ստեղծելու հիմունքների և հմտությունների ամբողջություն:

¹ **Մուրադյան Գ.**, Հունաբանությունները դասական հայերենում, Երևան, 2010, էջ 22:

² Նույն տեղում, էջ 33:

Գ. Մուրադյանը հունաբանությունն է համարում նաև ածականներից կերտված մակբայները՝ *-բար* և *-պէս* վերջածանցներով, որոնք համարժեք են հունարեն *ως*-ին: Բարսեղ Կեսարացու երկի գրաբարյան թարգմանության մեջ այս կառույցով բառերն այդքան էլ շատ չեն: Բառարաններում չվկայված նորակազմություններից են՝ *անկատարաբար* (էջ 217), *անհաւանապէս* (էջ 148), *հարցաքննաբար* (էջ 302), *տարակուսաբար* (էջ 226), բառարաններում վկայվածներից՝ *անզգամաբար* (էջ 427), *անտիրաբար* (էջ 207), *հրովաբար* (էջ 269), *նախասկզբնաբար* (էջ 121), *սովածաբար* (էջ 333), *ցուցականապէս* (էջ 331), *փոխարկաբար* (էջ 270): Կարծում ենք, որ այս կազմությունները ոչ այնքան հունարենի ազդեցությամբ, որքան ընդհանուր հնդեվրոպական բառակազմական օրինաչափությունների դրսևորում են, որի շնորհիվ նման միավորների մի մասը շարունակաբար կիրառվել է հետագա դարերում: Այսօր՝ արդի գրական արևելահայերենի և արևմտահայերենի գրավոր և բանավոր տարբերակներում ածականներից կամ որոշչային կիրառություն ունեցող այլ խոսքի մասերից *-բար* և *-պէս* ածանցներով բազմաթիվ բառեր են ստեղծվում:

«Գիրք պահոցի» գրաբար թարգմանության լեզվում գերակշռում են հայերենի բառակազմական օրինաչափություններին համապատասխանող նորաբանությունները, որոնք թարգմանիչները ստեղծվել են բառակերտման մեծ ներուժ ունեցող *-ութիւն* և *-ական* վերջածանցներով, այսինքն՝ գոյականներ և ածականներ են, զգալի արտադրողականություն ունեն նաև *-աւոր* *-ումն*, *-ացու* և *-ած* բառակազմական ձևույթներով միավորները, որոնք եզրույթի արժեք են ձեռք բերել՝ հարստացնելով հայերենի գիտաբառերի համակարգը: Թեև հարկ է նշել, որ հունարենից իմաստային-բառակազմական պատճենումներ կատարվել են հատկապես եզրույթների կազմության ժամանակ¹, քանզի հին հունարենը գիտության մայր լեզուն էր, ակունքը՝ նոր հասկացությունների և գիտաբառերի: Մեր ուսումնասիրած շուրջ 234 նորաբանությունների 40 տոկոսից ավելին այսօր այս կամ այն աստիճանի գործածական է արդի գրական հայերենում՝ ամրակայված բառարաններում և գրագրության մեջ:

Բարսեղ Կեսարացու ճառերի հայ թարգմանիչների գործը վառ վկայությունն է հայոց լեզվի բառակերտման և բառընկալման ճկունության, որի շնորհիվ անգամ բառապատճենումները դառնում են հաջողված, համագործածական միավորներ՝ հարստացնելով տարբեր ժամանակների և ոճերի բառապաշարը: Նրա երկի գրաբար թարգմանությունն անվարան կարող ենք համարել լեզվական բարձր որակի և, ամենակարևորը, հայկաբան ստեղծագրություն:

¹ Տե՛ս Մուրադյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 69:

**Нарине Дилбарян – Неологизмы в древнеармянском оригинале «Книги о посте»
Василия Великого и их продуктивность в современном армянском языке**

Древнеармянский перевод сборника толковательных речей «Книги о посте» Василия Кесарийского, который также известен в мире как Святой Василий Великий, является одним из самых известных трудов средневековой армянской философско-богословской мысли. Перевод сборника датируется V-VII вв., некоторые речи были переведены сразу после создания армянского алфавита, после перевода Библии на древнеармянский язык, сборник в данном виде был завершен в начале VII века. Язык перевода «Книги о посте» считается постклассическим грабаром начала грекофильского периода, грецизмы здесь еще не преобладают, новообразованные слова и термины соответствуют канонам армянского языка, словарные и семантические кальки в основном понятны и прозрачны для армянского читателя. В нашем исследовании мы выявили неологизмы и новообразованные слова из перевода речей Василия Кесарийского. Переводчики создали 82 новых лексических единицы, не вошедших в словари древнеармянского языка, а 152 слова в Новом Айказянском словаре приводятся только с отметкой «Книга о посте», то есть их авторы являются переводчиками этого сборника Василия Великого. После диахронического и синхронического анализа стало ясно, что больше 40 процентов этих слов сохранилось в лексике современного восточноармянского языка, то есть они продуктивны и используются в разных лексических стилях литературного армянского языка.

**Narine Dilbaryan – Neologisms in the Ancient Armenian Original “The Book of Fasting”
by Basil the Great and their Productivity in the Modern Armenian Language**

The Ancient Armenian translation of the collection of interpretative letters “The Book of Fasting” by Basil of Caesarea, who is also known in the world as Saint Basil the Great, is one of the most famous works of medieval Armenian philosophical and theological literature. The translation of the collection dates back to the 5th - 7th centuries, some letters were translated immediately after the creation of the Armenian alphabet, after translating the Bible into Ancient Armenian. The collection in this form was completed at the beginning of the 7th century. The language of the translation of “Books of Fasting” is considered to be the postclassical grabar of the beginning of the Hellenizing school. There are not many lexical grecizms here yet; newly formed words and terms are composed according to the canons of the Armenian Language, vocabulary and semantic tracing papers are mostly clear and transparent for the Armenian reader. In our study, we revealed neologisms and newly formed words in the translation of Vasily Kessary’s letters. The translators created 82 new lexical units that were not included in the dictionaries of the Ancient Armenian language, and 152 words in the New Haykazyan dictionary are cited only with the mark “Book of Fasting”, that is, their authors are translators of this collection of Vasily the Great. After diachronic and synchronous analysis, it became clear that more than 40% of these words were preserved in the vocabulary of the Modern East Armenian language, they are productive and are used in different lexical styles of the Literary Armenian language.

Ներկայացվել է. 16.01.2020

Գրախոսվել է 29.01.2020

Շնորհանվել է տպագրության 10.03.2020